

Stavovi hrvatskih srednjoškolaca prema etničkim manjinama: uloga multikulturalnosti, socijalnog identiteta i škole

Tomislav Pavlović*

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska

e-mail: tomlav.pavlovic@pilar.hr

ORCID: 0000-0002-4470-3715

Ines Sučić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska

e-mail: ines.sucic@pilar.hr

ORCID: 0000-0002-3533-3660

Marina Maglić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska

e-mail: marina.maglic@pilar.hr

ORCID: 0000-0002-6851-4601

SAŽETAK Uslijed digitalizacije, geopolitičkih previranja i migracija u Europi danas su više nego ikada istaknuti učinci sociokulturnoga konteksta (posebice kulturne globalizacije) na naše stavove i ponašanja. Mladi su posebno osjetljivi na (multi)kulturne utjecaje kojima su svakodnevno izloženi zbog intenzivne uključenosti u aktualna društvena zbivanja i specifičnosti razvojnog perioda. Izloženost i sudjelovanje u različitim multikulturnim elementima te nacionalizam i kulturna otvorenost imaju značajne učinke po njihove stavove, odnose i ponašanja prema drugim grupama, kao i njihove interkulturne kompetencije. Školsko okruženje ima važnu i aktivnu socijalizacijsku ulogu u oblikovanju socijalnog identiteta adolescenata stvarajući normativnu okolinu koja ima potencijal promovirati kulturnu otvorenost kroz odgojno-obrazovne aktivnosti. Stoga je prvi cilj istraživanja bio ispitati stavove prema manjinama, multikul-

* Tomislav Pavlović zaposlen je na projektu DARE (EU Obzor 2020, 725349), preko natječaja Projekt razvoja karijera mladih istraživača – izobrazba novih doktora znanosti (DOK-01-2018) Hrvatske zaklade za znanost uz potporu Europskog socijalnog fonda (ESF).

Rad je proizašao iz projekta Kulturna baština i identiteti europske budućnosti (*Cultural Heritage and Identities of Europe's Future CHIEF*) koji je financirala Europska unija kroz program za istraživanja i inovacije Obzor 2020., broj ugovora 770464 <https://doi.org/10.3030/770464>. Informacije, podaci i tumačenja navedeni u radu odgovornost su isključivo autora, a ne Europske komisije i Izvršne agencije za istraživanje.

turnu izloženost i kontakt te nacionalizam i kulturnu otvorenost adolescenata, dok je drugi cilj bio ispitati odnos multikulturene izloženosti i kontakta te nacionalizma i kulturne otvorenosti, uzimajući u obzir sociodemografske karakteristike adolescenata, kao i za međugrupne odnose potencijalno relevantne karakteristike škola i zajednica. Istraživanje je provedeno u sklopu CHIEF projekta na uzorku od 2134 adolescenata (57% djevojaka) u 28 srednjih škola u Republici Hrvatskoj. Adolescenti su iskazali pozitivan opći stav prema manjinama. Procjena razine međukulturnoga kontakta je niska, dok je međukulturna izloženost umjerena, kao i izraženost kulturne otvorenosti i nacionalizma. Učenici percipiraju umjerene prilike za učenje o temama ljudskih prava i nacionalnog identiteta u okviru srednjoškolske nastave. Regresijskom analizom provedenom u sklopu strukturalnih modela potvrđena je važnost kulturne otvorenosti, nacionalizma, percepcije zastupljenosti sadržaja u obrazovanju, roda i socioekonomskog statusa zajednice u oblikovanju općeg stava o manjinama. Kontakt s pripadnicima drugih kultura nije pridonio predviđanju općeg stava o manjinama neovisno o međukulturnoj izloženosti.

Ključne riječi: multikulturalnost, nacionalizam, kulturna otvorenost, manjine, adolescenti, škola.

1. Uvod

U svakom društvu prisutna je određena razina kulturne raznolikosti. Tu je raznolikost bitno razumjeti i prihvatiti s ciljem očuvanja harmoničnog društva i socijalne kohezije (Hage i Bennett, 2008.). Uz zakonske odredbe, međunarodne dokumente te društveno-politička zbivanja – položaj, priznavanje prava i integraciju manjina u društvu svakako određuje i to kako većina percipira (određenu) manjinsku grupu (Verkuyten, 2005.). Reakcije prema kulturnoj raznolikosti uvelike ovise o dominantnim kulturnim politikama u društvu, a u djetinjstvu i adolescenciji socijalizacijski su utjecaji obitelji i škole na svjetonazorski vrijednosni sklop (npr. globalni identitet) izrazito snažni (npr. Altemeyer, 1988.; Beck i Jennings, 1991.). Stavovi prema drugim skupinama formiraju se putem socijalizacije, znanja o određenoj skupini te iskustva s pripadnicima vanjske i vlastite skupine, pri čemu društveni kontekst i norme sredine u kojoj pojedinac živi predstavljaju jedan od najvažnijih čimbenika nastanka i promjene međuetničkih stavova (vidi Jelić, Čorkalo Biruški i Ajduković, 2014.). Primjerice u postkomunističkim zemljama dolazi do revizije do tada vladajućih interpretacija kulture povijesti, a tranzicijski kulturni identitet često se traži u onome što je u vrijeme vladajućeg režima bilo potisnuto ili zabranjeno (Kalanj, 1995.; Maldini 2005.), kao što je „etnička mobilizacija“, odnosno proces oživljavanja etničkih identiteta (Žunec i sur., 2002.). Posljednjih desetljeća u Hrvatskoj se promijenila nacionalna struktura. Ta „etnička homogenizacija“ praćena je promjenama u izraženosti retraditionalizacije (afirmiranje vrijednosti nacije, religije, tradicijskih vrijednosti) i modernizacije (afirmiranje vrijednosti demokracije – slobode, individualizma, autonomnosti, liberalizma, manjeg rodnoga konzervativizma i manjeg autoritarizma) (Sekulić, 2011.). Također pri razmatranju odnosa nacionalnih i etničkih grupa važna je uloga prošlih sukoba koji predstavljaju traumatske događaje ugrađene u kolektivno sjećanje i koji imaju važnu ulogu u izgradnji (socijalnih) identiteta, pogotovo onih definiranih protiv

drugih grupa koje su sudjelovale u sukobu (vidi Benčić, 2015.). Stoga se u hrvatskom kontekstu prilikom razmatranja stavova prema (etničkim/nacionalnim) manjinama ne smije zanemariti socijalističko nasljeđe i kolektivno iskustvo te predodžbe mladih o Domovinskom ratu. Kolektivno iskustvo povijesti (sukoba) uključuje i implicitne pretpostavke i interpretacije važne za sadašnjost i budućnost (Alexander, 2004.). One mogu predstavljati izazove društvenoj koheziji (Čorkalo Biruški i Ajduković 2012.a, 2012.b, 2012.c) s obzirom da korištenje elemenata kulturnih tradicija i kolektivnih sjećanja u aktualnim situacijama određuje hoće li se težiti očuvanju suživota i međuetničke tolerancije ili će se potencirati podjele, polarizacija i nastanak/nastavak sukoba (Banovac, 2009.). S druge strane, u razmatranju stavova današnjih mladih ljudi prema (etničkim/nacionalnim) manjinama treba uzeti u obzir i sveprisutnu kulturnu globalizaciju koja značajno definira iskustva i identitet mladih pogotovo jer je pristup iskustvima iz drugih kultura uvelike olakšan posredstvom digitalnih medija. Kulturna globalizacija povezuje kulturno udaljena područja, pridonosi dostupnosti specifičnih kulturnih elemenata iz različitih dijelova svijeta i otvara razne mogućnosti za stvaranje bliskih veza među geografski razdvojenim skupinama (Džambazović i Gerbery, 2021.). Uzimajući u obzir kulturnu globalizaciju, čestinu i tipove socijalnih kontakata kao i načine konzumiranja kulture (npr. *online – offline; pasivno – aktivno*), u istraživanjima stavova mladih prema vanjskoj grupi važno je obuhvatiti i međukulturnu interakciju i međukulturnu izloženost (Aytug i sur., 2018.a).

Naime, i međukulturna interakcija (kao aktivni oblik kontakta) i međukulturna izloženost (kao pasivni oblik kontakta) podrazumijevaju doticaj sa sadržajima, ali i članovima drugih grupa, za koji je poznato da može izmijeniti stavove o tim grupama (Pettigrew i Tropp, 2008.). Jednak status, zajednički ciljevi, međugrupna suradnja i autoritativna podrška prepoznati su kao nužni uvjeti za smanjenje predrasuda kroz međugrupni kontakt te što je više tih uvjeta prisutno, veća je i vjerojatnost da će međugrupni kontakt smanjiti predrasude (Pettigrew i Tropp, 2006.). Pettigrewova i Troppova (2008.) meta-analiza pokazala je i kako je jedan od važnih medijatora smanjenja predrasuda putem međugrupnoga kontakta i razina znanja o vanjskoj grupi, a pretpostavke teorije potvrđene su u brojnim istraživanjima (npr. Schmid i sur., 2012.), kao i u kontekstu europskih škola (npr. Wilson-Daily, Kimmelmeier i Prats, 2018.). Dio istraživanja pokazuje kako je potreban bliskiji, prijateljski odnos između pripadnika različitih skupina kako bi došlo do smanjenja napetosti i promjena međugrupnih stavova (Tropp i Pettigrew, 2005.). Dio istraživanja pokazuje pak kako čak i opaženi i stvarni prošireni kontakt (socijalna interakcija ostalih članova vlastite s članovima vanjske grupe) kao i parasocijalni (kroz medije) (Schiappa, Gregg i Hewes, 2005.; Žeželj i sur., 2017.) i zamišljeni (mentalna simulacija socijalne interakcije) (Crisp i Turner, 2009.) prošireni kontakt polučuju pozitivne učinke po stavove prema vanjskoj grupi i da njihov učinak može biti sličnog intenziteta izravnom kontaktu (Zhou i sur., 2019.). Međutim, kontakt može čak voditi i dugotrajnim, dubokim sukobima među grupama u turbulentnim socijalnim ili političkim kontekstima (Bekerman, 2004.). Također, međugrupni kontakt nema uvijek izravan učinak na stavove prema vanjskoj

grupi (npr. Turner i sur., 2007.) niti je svaki međugrupni kontakt jednako snažno povezan sa stavovima prema vanjskoj grupi. S druge strane, nema konzistentnih nalaza da je izlaganje različitim kulturama dovoljno za razvoj kulturne otvorenosti (Džambazović i Gerbery, 2021.).

Kulturna globalizacija i tehnološki razvoj značajno pridonose izloženosti informacijama o drugim kulturama kao i sudjelovanju u drugim kulturama među adolescentima koji su posebno osjetljivi na vanjske utjecaje i (ne)izravne interakcije. Osnovne manifestacije kulturne globalizacije, koje mogu biti popraćene i promjenama u vrijednostima kao i u stavovima i ponašanju prema drugim skupinama, očituju se u razvoju dvostrukog ili višestrukog socijalnog identiteta (Türken i Rudmin, 2013.). Prema postavkama teorije socijalnog identiteta (Tajfel i Turner, 1979.), identifikacija s grupama predstavlja važan aspekt vlastite slike o sebi koju je teško zadržati pozitivnom ako se identificiramo s grupama koje su u neuglednom položaju. Stoga uslijed izloženosti drugim grupama dolazi do socijalne usporedbe kroz koju nastojimo istaknuti nadmoć vlastite grupe. Tajfel i Turner (1979.: 281) ukazuju na ishode većeg broja eksperimenata koji su dosljedno pokazali da već i sama ideja o postojanju druge grupe dovodi do promjena u ljudskom ponašanju koje se ogledaju u pristranostima u korist vlastite grupe, odnosno diskriminaciji grupe percipirane stranom, čak i kad je kriterij grupiranja arbitraran. Novija meta-analiza (Fischer i Derham, 2016.) potvrdila je kulturnu univerzalnost ovog fenomena. No, uključivanjem globalne kulture u vlastiti identitet dolazi do akulturacije temeljene na globalizaciji (Berry, 2008.; Ferguson i Bornstein, 2012.) – uz izloženost iskustvima vlastite kulture iz svakodnevice mladi su uvelike izloženi i drugim kulturama putem digitalnih medija, što se također može odvijati svakodnevno, pri čemu broj različitih kultura kojima su mladi izloženi nije ograničen. Ovaj se fenomen može manifestirati kroz izraženost dviju dimenzija globalnog identiteta. Jednu čini kulturna otvorenost (stjecanje multikulturalnosti kroz maksimiziranje dobiti kroz međukulturne kontakte), a drugu nacionalizam (etnička zaštita kroz minimiziranje potencijalnih gubitaka izbjegavanjem kulturne različitosti) (Türken i Rudmin, 2013.). Dok osobe izražene kulturne otvorenosti iskazuju snažnu privrženost globalnoj zajednici i opažaju sva ljudska bića kao članove jedne nadređene skupine (Türken i Rudmin, 2013.), osobe izraženog nacionalizma pokazuju izrazitu svjesnost o pripadnosti vlastitoj naciji, nekritičan stav prema vlastitu narodu, ističu njegovu superiornost i dominaciju, favoriziraju njegove pripadnike, a pokazuju tendenciju derogaciji drugih (Billig, 1995.; Čorkalo i Kamenov, 2003.). Članovi većinske grupe koji se snažno identificiraju s vlastitom grupom više se usmjeravaju na prijeteće i negativne aspekte kulturne različitosti (Brug i Verkuyten, 2007.) te se nacionalizam pokazao povezanim s iskazivanjem otvorenih predrasuda i socijalne distance prema pripadnicima drugih naroda (npr. Skokandić i Čorkalo Biruški, 2018.). Stoga je u sklopu razmatranja međugrupnih stavova, procesa i ponašanja (Tajfel i Turner, 1979.), osim (ne)posrednoga kontakta s pripadnicima druge kulture i multikulturne izloženosti, važno razmotriti i pojedine oblike vezanosti za vlastitu skupinu, kao što je izraženost dimenzija globalne identifikacije (Ariely, 2017.).

Dosadašnja istraživanja stavova i predrasuda prema manjinama među djecom i adolescentima usredotočila su se na različite čimbenike utjecaja na individualnoj razini, na razini identitetskih obilježja utemeljenih na grupnoj pripadnosti te situacijskih i institucionalnih obilježja međugrupnih odnosa. Dio istraživanja usmjeren je na ispitivanje doprinosa motivacijskih procesa poput razvoja svijesti o etničkoj pripadnosti te etničkog (Rutland, Abrams i Levy, 2007.) i globalnog identiteta (Džambazović i Gerbery, 2021.; Türken i Rudmin, 2013.), a dio i na čimbenike društvenog okruženja poput prijateljstva s članovima manjinske grupe (Feddes, Noack i Rutland, 2009.), međugrupnih kontakata (Tropp i Prenovost, 2008.) ili međukulturne izloženosti (Aytug i sur., 2018a.). U Hrvatskoj je posljednjih deset godina među učenicima proveden veći broj istraživanja odnosa hrvatske većine prema integraciji nacionalnih manjina (npr. Čačić-Kumpes, Gregurović i Kumpes, 2014.; Čorkalo Biruski i sur., 2020.; Jelić i sur., 2014.), među ostalim i u školskom kontekstu (npr. Čorkalo Biruski i Ajduković, 2012.b; 2012.c). Rezultati istraživanja međugrupnih stavova provedenih u kontekstu većinsko-manjinskih odnosa pokazali su kako učenici imaju vrlo istaknut etnički identitet (pripadnost vlastitom narodu) (Čorkalo Biruski i sur., 2019.), manju sklonost izražavanju etnocentričnih stavova (umjereni nacionalizam) uz veću otvorenost prema kulturnoj i etničkoj različitosti (Čačić-Kumpes i sur., 2014.), odnosno da su stavovi učenika prema multikulturalizmu izrazito pozitivni (Čorkalo Biruski i sur., 2020.) i da je sklonost diskriminaciji pripadnika druge etničke grupe općenito niska (Čorkalo Biruski i sur., 2019.). Pritom su članovi većinske grupe značajno manje skloni multikulturalnosti od manjinskih grupa (Čorkalo Biruski i Ajduković, 2012.c.), a oblici vezanosti za vlastitu naciju (nacionalni identitet i nacionalizam) značajni su prediktori stava prema multikulturalnosti (Jelić i sur., 2014.) i doživljavanja nacionalne manjine kao prijatnje (Čačić-Kumpes i sur., 2014.). Nadalje, iako su istraživanja pokazala kako djevojke u odnosu na mladiće pokazuju pozitivnije stavove prema etničkoj integraciji (Buterina Mičić, 2019.), a gimnazijalci izražavaju manju društvenu distancu prema pripadnicima nacionalnih manjina i otvoreniji su prema etničkim različitostima od učenika drugih škola (Čačić-Kumpes i sur., 2014.), mehanizam usvajanja nacionalističkih stavova pokazao se daleko složenijim no što je moguće predvidjeti na temelju sociodemografskih karakteristika (Križanec i Čorkalo Biruski, 2009.). Kontaktat s drugim etničkim skupinama pokazao se umjereno povezanim sa slabijim etničkim predrasudama i većom spremnošću na bliži kontakt s pripadnicima etničkih skupina (Čačić-Kumpes i sur., 2014.) te s pozitivnijim stavovima i manjina i većine prema školskoj integraciji (Blažević Simić, 2011.; Čorkalo Biruski i Ajduković, 2012.b). Usprkos potonjim nalazima, imajući u vidu složenost međugrupnih odnosa kao i kontinuiranog mijenjanja sociokulturnoga konteksta i dalje postoji potreba za intenzivnim istraživanjem koliko su stavovi prema manjinama oblikovani individualnim, društvenim iskustvima i varijablama okoline i društvenoga konteksta (Čorkalo Biruski i Ajduković, 2012.b; 2012.c; Guimond, de la Sablonnière i Nugier, 2014.; Rattan i Ambady, 2013.). Stoga su ciljevi ovog istraživanja bili:

1. ispitati stavove prema manjinama, multikulturnu izloženost i kontakt te nacionalizam i kulturnu otvorenost adolescenata
2. ispitati doprinos multikulturne izloženosti i kontakta te socijalnog identiteta predviđanju općeg stava o manjinama, uzimajući u obzir sociodemografske karakteristike adolescenata i potencijalno relevantne karakteristike škola i zajednice za međugrupne odnose.

2. Metoda

Rad se temelji na podacima *online* ankete prikupljenim u okviru međunarodnog projekta CHIEF od listopada 2019. do ožujka 2020. na hrvatskom poduzorku srednjoškolaraca. Cilj svakog od devet nacionalnih timova bio je uključiti oko 2000 srednjoškolaraca iz oko 30 škola s modalnom dobi od 16 godina. Kako bi se zahvatila raznolikost kontekstualnih čimbenika (kao što su vrsta škole, socioekonomska i urbana pozadina i druge nacionalno značajne karakteristike), primijenjena je metoda neslučajnog ciljanog uzorkovanja. Sveukupno, iako relativno veliki i heterogeni, rezultirajući uzorci nisu bili nacionalno reprezentativni.

2.1. Sudionici

Sveukupno je u Hrvatskoj sudjelovalo 2134 učenika iz 28 škola, no konačan uzorak nakon čišćenja podataka (v. analitički pristup) sačinjavalo je 1639 učenika (60% učenica), modalne dobi od 16 godina (učenici drugih razreda srednje škole). S obzirom na mjesto stanovanja, 24,7% učenika izjasnilo se da živi u velikom gradu, 16,2% u predgrađu ili okolini velikoga grada, 29,6% u malom gradu te 29,5% na selu. Gimnazijski program pohađalo je 59% učenika. S obzirom na socioekonomsku pozadinu općine, operacionaliziranu pomoću podataka o proračunu općina i gradova za 2017. (Ott i sur., 2018.), 15,3% učenika pohađalo je škole locirane u općinama ispod državnog prosjeka, a 24,2% škole u općinama oko državnog prosjeka, te 60,5% škole u općinama iznad državnog prosjeka.

2.2. Postupak

Članovi hrvatskog istraživačkog projektnog tima *online* anketiranje učenika provodili su u suradnji s dodijeljenim suradnikom u svakoj školi. Svaki suradnik dobio je detaljne upute o provođenju ankete s učenicima i školske ankete te priliku raspraviti sva pitanja i nedoumice. Učenički anketni upitnici bili su u *online* formatu i u većini slučajeva administrirani u informatičkim učionicama u sklopu nastave, u trajanju od oko 45 minuta. Suradnici u školi ispunili su i školski upitnik. Pritom su se slobodno mogli konzultirati s kolegama i ravnateljem/ravnateljicom škole kako bi dali valjane informacije. Provođenje istraživanja odobrilo je Etičko povjerenstvo Instituta Pilar.

2.3. Instrumenti¹

Kvantitativni dio projekta CHIEF uključivao je tri anketna upitnika. Školski i lokacijski upitnici konstruirani su kako bi se prikupile informacije o kontekstualnim korelatima kulturnog sudjelovanja mladih, interkulturalnog dijaloga i europskih vrijednosti. Školski upitnik ispunjavali su suradnici u školama u suradnji s članovima školske uprave, a članovi istraživačkog tima ispunili su lokacijski upitnik na temelju podataka dostupnih iz javnih službenih izvora informacija (kao što su informacije o broju stanovnika općine, socioekonomskom statusu općine i sl.). Učenički upitnik osmišljen je s ciljem mjerenja različitih aspekata i dimenzija kulturnog sudjelovanja mladih, interkulturalnog dijaloga i europskih vrijednosti te njihovih korelata/odrednica na individualnoj razini.

Opći stav prema etničkim manjinama (preuzeto od Köhler i sur., 2018. i prilagođeno) mjereno je pomoću pet čestica u kojima su sudionici odgovarali koliko bi im bilo ugodno za susjede imati pripadnike različitih nacionalnih manjina prisutnih u Hrvatskoj. Pritom su sudionici izražavali stavove o Muslimanima, Romima, Srbima, Talijanima i Židovima kao potencijalnim susjedima, a svoje su procjene davali na ljestvici Likertova tipa u rasponu od 1 – uopće mi ne bi bilo ugodno do 5 – bilo bi mi jako ugodno. Jednofaktorski model primjereno je pristajao podacima (robustni CFI = .994, robustna RMSEA (95% CI gornja granica) = .081, SRMR = .015, ω^2 = .89) postignuto je nakon oslobađanja kovarijance reziduala posljednjih dviju čestica.

Međukulturna izloženost (MIZ) i **međukulturna interakcija** (MIN) mjerene su podljestvicama ljestvice MExA (Aytug i sur., 2018a.). MExA se sastoji od deset čestica koje odražavaju dvije navedene latentne dimenzije. *Međukulturna izloženost* obuhvaćena je sa šest čestica (Koliko često: 1) gledaš filmove čije se radnja odvija u drugačijoj kulturi; 2) slušaš glazbu stranih kultura; 3) gledaš strane TV programe; 4) gledaš proslave iz drugih kultura (npr. festivale, povorke) na televiziji ili na internetu; 5) čitaš knjige o ljudima iz drugih kultura; 6) gledaš umjetnost (npr. drame, opere, arhitekturu, skulpture, slike) nastalu u drugim kulturama?). *Međukulturna interakcija* obuhvaćena je četirima česticama (Koliko često: 1) pričaš s ljudima iz različitih kultura; 2) družiš se s ljudima iz različitih kultura; 3) dijeliš osjećaje (ili pričaš o osobnim stvarima) s ljudima iz drugih kultura; 4) komuniciraš pisanim porukama (npr. e-mail, SMS, instant poruke) s ljudima iz drugih kultura?). Sudionici su davali procjene na ljestvici Likertova tipa: 1 – nikad; 2 – godišnje; 3 – mjesečno; 4 – tjedno; 5 – dnevno; 6 – više puta dnevno. Ljestvica je u prethodnim istraživanjima pokazala prihvatljiva psihometrijska svojstva (Aytug i sur., 2018.a, Aytug i sur., 2018.b). Uslijed inicijalne validacije dvofaktorskog modela (robustni CFI = .955, robustna RMSEA (95% CI gornja granica) = .070, SRMR = .037) opažena je korelacija dvaju latentnih faktora

¹ Opisani su samo instrumenti kojima su prikupljeni podaci korišteni u ovom radu.

od $r = .53$, koja bi umanjivala valjanost zaključaka o jedinstvenim doprinosima ikojeg od dvaju faktora. Kako bismo ipak mogli donositi zaključke o nezavisnom doprinosu dviju dimenzija, u kontekstu ovog istraživanja primijenjen je bifaktorski (Eid i sur., 2017.) model, koji je ukazao na adekvatno pristajanje (robustni CFI = .955, robustna RMSEA (95% CI gornja granica) = .073, SRMR = .037) i unutarnju konzistenciju obiju ljestvica ($\omega_{\text{MIZ}} = .80$ i $\omega_{\text{MIN}} = .80$).

Percepcija zastupljenosti sadržaja u obrazovanju. Tema *ljudskih prava* zahvaćena je trima česticama (U svojoj školi, koliko si imao priliku učiti o važnosti i poštivanju: 1) ljudskog dostojanstva i ljudskih prava; 2) prava manjina; 3) jednakih prava muškaraca i žena?), kao i teme *nacionalnog identiteta* (preuzeto iz Byrd, 2017.: U svojoj školi, koliko si imao priliku učiti: 1) o tome što znači biti Hrvat; 2) o temeljnim hrvatskim vrijednostima; 3) o onom što Hrvatsku čini jedinstvenom u usporedbi s drugim državama?). Sudionici su davali procjene na četverostupanjskoj ljestvici (1 – uopće ne; 2 – malo; 3 – umjereno; 4 – puno). Dvodimenzionalni model postigao je adekvatno pristajanje (robustni CFI = 1, robustna RMSEA (95% CI gornja granica) = .033, SRMR = .010; $r_{\text{nacional.-k.otvor.}} = .63$) i unutarnju konzistenciju ($\omega_{\text{cc.nacional}} = .83$ i $\omega_{\text{cc.prava}} = .87$).

Nacionalizam i kulturna otvorenost mjereni su podljestvicama skale Globalnog identiteta (Türken i Rudmin, 2013.). *Nacionalizam* je zahvaćen s pet čestica (1) Moja kultura je najbolja na cijelom svijetu; 2) Prvo se treba brinuti za svoju naciju, a onda o drugima; 3) Osjećam snažan ponos kad razmišljam o svojoj zemlji; 4) Osjećam se najviše povezanim s članovima svoje zemlje; 5) Moja je zemlja jedna od najboljih na svijetu.). *Kulturna otvorenost* također je obuhvaćena s pet čestica (1) Više se smatram građaninom svijeta nego pripadnikom neke nacije; 2) Lako bih mogao živjeti u zemlji s drugačijom kulturom od moje; 3) Smatram se dijelom svjetske zajednice; 4) Uživam u učenju o različitim kulturama; 5) Volim slušati glazbu iz različitih kultura.). Sudionici su procjenjivali slaganje sa svakom tvrdnjom na ljestvici Likertova tipa u rasponu od 1 – uopće se ne slažem do 5 – potpuno se slažem. Adekvatno pristajanje dvofaktorskog modela globalnog identiteta (robustni CFI = .919, robustna RMSEA (95% CI gornja granica) = .093, SRMR = .070; $\omega_{\text{nacionalizam}} = .84$, $\omega_{\text{k.otvorenost}} = .68$; $r_{\text{nacional.-k.otvor.}} = -.35$) postignuto je nakon oslobađanja kovarijanci reziduala treće i četvrte čestice te druge i pete čestice ljestvice nacionalizma.

Od dodatnih, kontrolnih varijabli mjenjenih na razini sudionika, u analizu smo uključili rod učenika te obrazovanje roditelja, izračunato kao prosječna vrijednost najviših završenih razina obrazovanja dvaju roditelja (ili skrbnika) mjenjenih na ljestvici od pet razina (1 – primarno obrazovanje, 2 – trogodišnje sekundarno obrazovanje, 3 – četverogodišnje sekundarno obrazovanje, 4 – tercijarno obrazovanje, 5 – doktorat ili ekvivalentni stupanj obrazovanja). Pritom je za sudionike koji su naveli razinu obrazovanja samo jednog roditelja ili skrbnika ta vrijednost korištena kao procjena obrazovanja roditelja. K tome, kao kontrolne faktore, uključili smo i učeničku percepciju kurikularne pokrivenosti teme ljudskih prava, kao i teme nacionalnog identiteta u okviru srednjoškolske nastave.

Od varijabli na razini škole u analizu smo uključili varijablu tip školskog programa, koja je označavala pohađaju li sudionici gimnazijski (1) ili strukovni program (2) te varijablu procjene socioekonomskog statusa mjesta u kojem se škola nalazi, koji je mogao biti opisan kao ispodprosječan (1), prosječan (2) ili iznadprosječan (3).

2.4. Analitički pristup

Podatke prikupljene anketnim upitnikom analizirali smo korištenjem programskog jezika R (R Core Team, 2022.), dominantno funkcijama paketa *psych* (Revelle, 2021.), *lavaan* (Rosseel, 2012.), *semTools* (Jorgensen i sur., 2020.) i *ggplot2* (Wickham, 2016.). U prvom koraku iz analize su isključeni sudionici koji nisu odgovorili na sva pitanja relevantna za ovo istraživanje (431 sudionik), oni koji nisu imali hrvatsko državljanstvo (kako bismo osigurali da mjerimo stavove pripadnika većinske grupe prema manjinama; 55 sudionika)² te sudionici koji su označili da nisu niti muškog, niti ženskog roda (uslijed malobrojnosti koja ne omogućava sustavne analize; 9 sudionika). U sljedećem koraku konfirmatornim faktorskim analizama provjeravali smo psihometrijska obilježja instrumenata, pri čemu je za primjereno slaganje s podacima analiza modela trebala rezultirati s CFI > .95, SRMR < .08 i gornjom granicom intervala pouzdanosti RMSEA < .10 (Kline, 2015.). Kako bismo osigurali da su dobivene procjene robusne s obzirom na eventualna odstupanja raspodjela rezultata na česticama od normalne te odstupanja modela od idealnog pristajanja podacima, korišten je robusni MLR pristup procjeni parametara (detaljnije u Lai, 2018.). Nakon provjere psihometrijskih obilježja svake od mjera zasebno, njihove rezultate tablično smo prikazali, a potom smo testirali i međuodnose varijabli u okviru SEM-a. Pritom je model građen hijerarhijski: iz koraka u korak dodavani su novi prediktori koji su služili kao kontrola varijablama već uključenima u model. Konkretno, u analizu su kao prediktori prvo uključeni multikulturalna izloženost i kontakt (model 1), zatim kontrolne varijable na razini pojedinca (model 2: nacionalizam i kulturna otvorenost, rod učenika, prosjek obrazovanja roditelja te percipirana pokrivenost teme ljudskih prava, kao i pokrivenost nacionalnog identiteta u okviru srednjoškolske nastave) te na kraju kontrolne varijable na razini škole i zajednice (model 3: tip školskog programa i socioekonomski status mjesta u kojem se škola nalazi).

² Uz pitanje o državljanstvu u upitniku se nalazilo i pitanje o narodnosti na koje su sudionici odgovarali slobodnim upisivanjem. Uslijed većeg broja unosa nevezanih za sadržaj pitanja, u glavnoj smo analizi prednost dali varijabli državljanstva. Ipak, rezultate smo dodatno provjerili koristeći varijablu nacionalnosti u selekciji sudionika umjesto državljanstva. Razlike u rezultatima, koji su u cijelosti prikazani u mapi OSF (https://osf.io/hgrjk/?view_only=658beba50e69457e859bea6ef3c45585), bile su zanemarive.

3. Rezultati

3.1. Deskriptivni podaci

Tablica 1 prikazuje deskriptivnu statistiku naših varijabli. Može se primijetiti da su učenici iskazivali pozitivan opći stav prema manjinama. Kad je riječ o stavovima prema specifičnim manjinama, vidljivo je da učenici pokazuju najpozitivniji stav prema Talijanima, a najnegativniji prema Romima. Nadalje, učenici su češće izloženi različitim kulturama nego što dolaze u međukulturnu interakciju. Percipirana je i nešto veća kurikulna pokrivenost teme ljudskih prava u odnosu na pokrivenost nacionalnog identiteta u okviru srednjoškolske nastave. Adolescenti su iskazivali i nešto veću kulturnu otvorenost nego nacionalizam.

Tablica 1.
Deskriptivni podaci ($N = 1639$)

Varijable	<i>M [95% interval pouzdanosti]</i>	<i>SD</i>	<i>Mdn</i>	Min	Maks
opći stav prema manjinama	3.55	1.10	3.60	1	5
međukulturna interakcija	2.29	1.20	2.00	1	6
međukulturna izloženost	3.14	0.84	3.17	1	6
nastava – nacionalni identitet	2.48	0.80	2.33	1	4
nastava – ljudska prava	2.82	0.81	3.00	1	4
nacionalizam	3.10	0.93	3.20	1	5
kulturna otvorenost	3.49	0.68	3.40	1	5
stavovi prema specifičnim manjinama:					
Romi	2.70 [2.67, 2.73]	1.41	3	1	5
Muslimani	3.63 [3.60, 3.66]	1.34	4	1	5
Srbi	3.63 [3.60, 3.66]	1.38	4	1	5
Židovi	3.75 [3.72, 3.78]	1.33	4	1	5
Talijani	4.03 [4.00, 4.06]	1.18	4	1	5

Napomena. Ukupni rezultat na svakom od instrumenata izračunat je kao aritmetička sredina procjena na pojedinačnim česticama. Stavovi prema pojedinim manjinama predstavljaju procjene na po jednoj čestici za svaku navedenu manjinu.

U sljedećem su koraku provedene regresijske analize. Prije njihove provedbe provjeren je razina variranja kriterija (općeg stava o manjinama) s obzirom na potencijalni grupirajući faktor – školu. Izračunati intraklasni koeficijent korelacije ($ICC1 = .002$) ukazivao je na odsutnost supstancijalnog variranja prosjeka stavova o manjinama po školama. S obzirom na to glavne su analize provedene u okviru metodologije SEM-a. Radi potpunije interpretacije rezultata najprije su prikazane modelom procijenjene korelacije izračunate u sklopu modela sa svim prediktorima (model 5), a zatim su prikazani ishodi regresijskih analiza provedenih u okviru SEM-a.

Iako je u tablici 2 moguće uočiti veći broj statistički značajnih korelacija, na umu valja imati i da uslijed veličine uzorka ($N = 1639$) mnogi odnosi praktički zanemarivog intenziteta pokazali su se statistički značajnima. Stoga se kod interpretacije matrice korelacija prvenstveno osvrćemo na intenzitet utvrđenih povezanosti, dok razinu značajnosti tretiramo prvenstveno kao procjenu konzistentnosti odnosa. Uzevši to u obzir, najveća povezanost s općim stavom prema manjinama utvrđena je za kulturnu otvorenost, a zatim za međukulturnu izloženost i nacionalizam te rod. Pozitivniji opći stav prema etničkim manjinama u pravilu su iskazivali učenici veće kulturne otvorenosti i međukulturne izloženosti i manje izraženog nacionalizma. Također, djevojke su izražavale pozitivniji opći stav o manjinama od mladića. Glede međuodnosa prediktora intenzitetom se ističu odnosi dviju varijabli vezanih uz percepciju zastupljenosti sadržaja u obrazovanju te kulturne otvorenosti i međukulturne izloženosti. Drugim riječima, čini se da učenici koji u sadržaju školske nastave opažaju veću zastupljenost tema u vezi s nacionalnim identitetom također primjećuju i veću zastupljenost tema u vezi s ljudskim pravima. S druge strane, učenici koji postižu više rezultate na ljestvici kulturne otvorenosti ujedno postižu više rezultate i na ljestvici međukulturne izloženosti i niže rezultate na ljestvici nacionalizma. Učenici koji pohađaju gimnaziju izjavljuju o višem stupnju obrazovanja roditelja i većoj multikulturnoj izloženosti od učenika koji pohađaju strukovne škole.

Tablica 2.

Matrica modelom procijenjenih korelacija stavova o manjinama i prediktora u istraživanju ($N = 1699$)

		(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
(1)	opći stav o nacionalnim manjinama	-										
(2)	međukulturna interakcija	-.03	-									
(3)	međukulturna izloženost	.28**	.00	-								
(4)	nastava – nacionalni identitet	-.03	.06*	.15**	-							
(5)	nastava – ljudska prava	.05*	.03	.08*	.63**	-						
(6)	nacionalizam	-.27**	.00	-.17**	.14**	.11**	-					
(7)	kulturna otvorenost	.48**	-.02	.65**	.08*	.09**	-.31**	-				
(8)	rod (ref = muški)	.20**	-.13**	.11**	-.12**	.00	-.14**	.20**	-			
(9)	obrazovanje roditelja	.05*	.00	.17**	-.03	-.03	-.01	.15**	-.15**	-		
(10)	tip školskog programa (ref = strukovni)	.09**	-.17**	.20**	-.10**	-.07*	-.02	.19**	.06*	.34**	-	
(11)	SES lokacije škole	.07*	.02	-.02*	-.08*	-.08*	-.03	-.03	-.07*	.13**	-.10**	-

* $p < .05$, ** $p < .001$

Rezultati provedenih regresijskih modela u okviru SEM-a prikazani su u tablici 3, pri čemu se slaganje svakog modela s podacima pokazalo primjerenim.

Tablica 3.

Isходи regresijskih modela s općim stavom o nacionalnim manjinama kao kriterijem³

	model 1	model 2	model 3
CFI	.974	.924	.922
RMSEA	.043	.046	.045
[interval pouzdanosti]	[.036, .047]	[.043, .048]	[.042, .046]
SRMR	.029	.045	.043
međukulturna interakcija	.00	-.01	-.01
međukulturna izloženost	.24**	-.03	-.03
nastava – nacionalni identitet		-.09*	-.08*
nastava – ljudska prava		.09*	.09*
nacionalizam		-.12**	-.12**
kulturna otvorenost		.44**	.44**
rod		.09**	.09**
obrazovanje roditelja		-.01	-.02
tip školskog programa			.02
SES lokacije škole			.09*
R ²	.08	.26	.27

* $p < .05$, ** $p < .01$

Napomena. U tablici su navedeni standardizirani doprinosi pojedinog prediktora (β).

Prema dobivenim rezultatima (tablica 3) vidljivo je da međuodnosi između prediktora u nezanemarivoj mjeri oblikuju konačne procjene odnosa. Iako se kulturna izloženost pokazala značajnim prediktorom općeg stava o manjinama, njezin doprinos u potpunosti se izgubio uključivanjem kulturne otvorenosti u model, što nije iznenađujuće uzme li se u obzir inicijalna korelacija međukulturne izloženosti i kulturne otvorenosti. Sprepletenost tih dviju varijabli ukazuje na mogućnost postojanja složenijih (preciznije, medijacijskih) odnosa, iako je valjanost donošenja takvih zaključaka ugrožena zbog nacrtu ovog istraživanja, odnosno prikupljanja podataka u jednoj vremenskoj točki. Od preostalih varijabli konačni model (model 3) regresijske analize potvrdio je važnost kulturne otvorenosti u oblikovanju općeg stava o manjinama. Također su se pri oblikovanju općeg stava o manjinama pokazali značajnima doprinosi nacionalizma, percepcija zastupljenosti sadržaja u vezi s nacionalnim identitetom i ljudskim

³ Uslijed zamjetnog broja sudionika koji nisu dali potpune odgovore, dodatno smo proveli imputacije na sirovoj bazi i ponovili analize. Rezultati su bili gotovo identični, zbog čega ih ne navodimo ponovno, uz jednu iznimku – doprinos učenju o nacionalnom identitetu u sklopu nastave pokazao se neznačajnim.

pravima u obrazovanju, kao i rod sudionika, te socioekonomski status lokacije škole, iako je intenzitet tih doprinosa vrlo malen.

4. Rasprava

Prvi cilj istraživanja bio je ispitati stavove prema manjinama, multikulturnu izloženost i kontakt te nacionalizam i kulturnu otvorenost adolescenata. Rezultati ovog istraživanja pokazuju kako među adolescentima prevladava pozitivan opći stav prema manjinama, a da u pogledu specifičnih etničkih grupa iskazuju najpozitivniji stav prema Talijanima, a najnegativniji prema Romima (neutralan do blago negativan). Također iskazuju i pozitivan stav prema Muslimanima, Srbima i Židovima. Po pitanju nacionalnog sastava, Hrvatska je relativno homogena država (91,63% Hrvata, <https://popis2021.hr/>) s tradicionalno nastanjenim nacionalnim manjinama u kojoj postoji „kontinuirana prisutnost složenog problema etničkih odnosa u privatnoj i javnoj sferi“ (Čačić-Kumpes i sur., 2014.: 238). Recentna istraživanja u Hrvatskoj pokazuju kako je među učenicima sklonost diskriminaciji pripadnika drugih etničkih grupa općenito vrlo niska (Čorkalo Biruški i sur., 2019.), a da adolescenti izražavaju najveću socijalnu distancu prema Romima (npr. Blažević Simić 2011.; Čačić-Kumpes i sur., 2014.; Gvozdanić i sur., 2019.; Hrvatić, 2004.), a najveću bliskost i prihvaćanje pripadnika zapadnjačkih naroda (npr. Blažević Simić, 2011.). Za razliku od rezultata istraživanja Hrvatić (2004.), u ovom su istraživanju, kao i onom Čačić-Kumpes i suradnika (2014.), srednjoškolci iskazali blago negativan stav prema Romima. Također, rezultati ovog istraživanja nadopunjuju kvalitativne podatke Krnić, Perasović i Vukušić (2020.) koji pokazuju da učenici koji potječu iz sredina u kojima dominiraju manjine percipiraju Rome kao različite, ali prema njima imaju pozitivan i neutralan stav. Uzroci i dalje prisutnog negativnijeg stava prema Romima najčešće se pripisuju poteškoćama u njihovoj normativnoj i funkcionalnoj integraciji u hrvatsko društvo zbog specifičnog (polu)nomadskog i supkulturnog načina života, slabog obrazovanja i ukupnog siromaštva zajednice (Babić i Škiljan, 2019.), kao i dalje prisutnim predrasudama prema Romima u većini društava (npr. Čorkalo i Kamenov, 2003.; Fekete, 2014.) povezanim i s društvenom konstrukcijom socijalne vidljivosti pojedinih njihovih kulturnih obilježja (Banovac i Boneta, 2006.).

Nalazi su pokazali kako su naši srednjoškolci češće izloženi sadržajima iz različitih kultura nego što su u izravnoj interakciji s osobama iz drugih kultura. Relativna rijetkost međukulturne interakcije nije iznenađujuća s obzirom na to da se radi o maloljetnicima kojima je vjerojatnije ograničena mogućnost (ne)izravne interakcije s osobama iz drugih kultura te činjenicom da se ispitivala interakcija s osobama druge kulture iz drugih zemalja, a ne iz vlastite. Također, potrebno je imati na umu kako je razina međukulturne interakcije determinirana individualnim čimbenicima, okolnostima i valencijom kontakta te prihvatljivošću, odnosno normama o međugrupnom kontaktu koje vrijede u pojedinoj zajednici – među vršnjacima, u obitelji i školi (vidi Čorkalo

Biruški i sur., 2019.). Imajući u vidu dominantnost i sveprisutnost digitalizacije, ali i aktualne migracijske tokove kao i geopolitička previranja u Europi, za očekivati je znatniji porast međukulturne interakcije i daljnji porast međukulturne izloženosti i među srednjoškolcima (vidi Čačić-Kumpes, Gregurović i Kumpes, 2012.; Sabalić, 2017.). U ovom istraživanju na obje ljestvice globalnog identiteta (Türken i Rudmin, 2013.) prosječni odgovori adolescenata su bili neutralni, što je sukladno nalazima prethodnih istraživanja o osrednjoj prihvaćenosti nacionalizma među mladima (Gvozdanović i sur., 2019.) i o umjerenom prihvaćanju kulturne i etničke različitosti te nacionalizma kod srednjoškolaca (npr. Čačić-Kumpes i sur., 2014.). Anketirani srednjoškolci iskazuju da je u školama nešto veća kurikulna pokrivenost teme ljudskih prava u odnosu na pokrivenost teme nacionalnog identiteta, koja je mala. Ti nalazi su donekle sukladni nalazima Čorkalo Biruški i sur. (2019.) da učenici i u našim većinskim, manjinskim i dvojezičnim osnovnim i srednjima školama uglavnom imaju prilika za učenje o vlastitoj i drugim kulturama te da su u naš obrazovni sustav uvedene promjene u sadržaju nastave propisane Nacionalnim kurikulumom (Buterina Mičić, 2019.).

Drugi cilj istraživanja bio je ispitati odnos stavova, multikulturne izloženosti i kontakta te nacionalizma i kulturne otvorenosti, uzimajući u obzir sociodemografske karakteristike adolescenata, kao i potencijalno relevantne karakteristike škola i zajednice za međugrupne odnose. Nakon uvođenja kontrolnih varijabli najveći samostalni doprinos objašnjenju općeg stava prema manjinama ostvarila je kulturna otvorenost. Kulturna otvorenost dimenzija je globalnog identiteta koja se manifestira kroz privrženost globalnoj zajednici i percepciji svih ljudi pripadnicima jedne nadređene skupine (Türken i Rudmin, 2013.), a sadržajno dijelom obuhvaća i čestice kulturne izloženosti. Stoga nije iznenađujuće kako su i prethodna istraživanja pokazala da osobe izraženi-je kulturne otvorenosti pokazuju nižu razinu ksenofobije, etnocentrizma i socijalne distance, imaju manje izražene predrasude prema mnogim skupinama i skloniji su izražavanju pozitivnijih stavova prema imigrantima i njihovim pravima te pokazuju veću spremnost na prihvaćanje društvene različitosti i empatije prema osobama iz drugih zemalja (vidi Džambazović i Gerbery, 2021.). Doprinos nacionalizma objašnjenju općeg stava prema manjinama bio je značajan, ali niskog intenziteta. U prijašnjim istraživanjima na hrvatskim srednjoškolcima (Čačić-Kumpes i sur., 2014.) pokazalo se kako su oni koji su bili skloniji poduprijeti nacionalističke stavove u većoj mjeri doživljavali nacionalne manjine i migrante kao prijetnju. Kod studenata značajnim se pokazao bivarijantni odnos nacionalizma i otvorenih predrasuda prema nacionalnim manjinama (Skokandić i Čorkalo Biruški, 2018.), a kod srednjoškolaca odnos nacionalizma i stavova prema drugačijima (Džambazović i Gerbery, 2021.).

Također su se pri oblikovanju općeg stava o manjinama značajnima pokazali doprinosi roda sudionika i socioekonomskog statusa lokacije škole, iako je intenzitet i tih doprinosa također vrlo malen. Ti rezultati sukladni su prethodnim nalazima kako učenice za razliku od učenika pokazuju manju socijalnu distancu prema etničkim grupama

(npr. Blažević Simić, 2011.) i imaju pozitivnije stavove o etničkoj integraciji (Buterina Mičić, 2019.), kao i da su se stavovi prema asimilaciji pokazali povezani sa spolom i socioekonomskim statusom (npr. Verkuyten i Thijs, 2002.). Doprinos spola istraživači su pokušali objasniti učenjem rodnih uloga i prosocijalnim i međuetničkim odnosima vezanim uz taj proces učenja. Primjerice Pokrajac (1993.) govori kako se djevojke u ranom djetinjstvu uči većoj osjetljivosti, blagosti, sklonosti pomirenju i opraštanju, dok Gilligan (1982.) smatra kako žene, za razliku od muškaraca, sebe doživljavaju i definiraju u terminima ljudskih odnosa i sposobnosti da se brinu o drugima.

Unatoč pretpostavci i brojnim potvdama hipoteze kontakta (Pettigrew i Tropp, 2008.) u ovom istraživanju sam kontakt u vidu međukulturne interakcije nije značajno pridonio objašnjenju općeg stava prema manjima. Jedan od potencijalnih razloga je korištena opća mjera međukulturne interakcije koja nije bila usmjerena ni na jednu ciljnu, nacionalnu/etničku skupinu već na „ljudе iz drugih kultura“ te stoga možemo pretpostaviti kako samo mali udio varijance otpada na kontakt s manjinskim etničkim grupama prema kojima je mjerен stav adolescenata. Usto, općenito je i međukulturna interakcija s osobama iz drugih zemalja rijetka među srednoškolicima. Također razlozi izostanka nezavisnog doprinosa međukulturne interakcije općem stavu prema etničkim manjinama mogu biti povezani i s nestrukturiranošću, potencijalnim neugodnim iskustvima u vezi s tim kontaktom te okolnostima njegova odvijanja u npr. natjecateljskom okruženju. Međutim, s obzirom na utvrđeni doprinos međukulturne izloženosti (pogotovo normativne u vidu doprinosa percepcije zastupljenosti tema ljudskih prava i nacionalnog identiteta u nastavi) općem stavu prema manjinama, rezultati ovog istraživanja potvrđuju potencijalno važnu ulogu škole i školskog sustava u formiranju pozitivnog općeg stava o manjinama.

Prethodna istraživanja pokazala su da su otvoreno i poticajno školsko okruženje među najvažnijim obrazovnim čimbenicima koji utječu na međugrupne stavove i pridonose tolerantnijim stavovima prema manjinama (Kalmárová i sur., 2017.), kao i učenje o kulturnoj raznolikosti, migracijama, strancima ili manjinama (Gallová Kriglerová i Kadlečiková, 2009.). Školsko okruženje kao ono u kojem adolescenti provode najviše vremena i koje je (često) primarni izvor međukulturnoga kontakta ima važan utjecaj na razvoj socijalnog identiteta (Brown, 2017.). U obrazovnom kontekstu školske politike koje se bave kulturnim razlikama kroz školski kurikulum, jezik i svakodnevne interakcije u učionici (Green i Staerklé 2013.; Reay, 2010.) promoviraju različite pristupe toj raznolikosti – vrednovanje, ignoriranje ili odbacivanje kulturnih razlika (Guimond i sur., 2014.). Škola stoga ima važnu ulogu u prenošenju vrijednosti te ideoloških i kulturnih obrazaca i identiteta (npr. Čorkalo Biruški i Ajduković, 2008.). Pritom se teži zadovoljiti potrebe i interese i većinske i manjinske kulture kroz očuvanje odrednica većinskog identiteta i kulturnog nasljeđa, uz uvažavanje i prihvaćanje identiteta i čuvanje kulturne posebnosti manjina te ohrabrivanje dijaloga većinske i manjinske kulture te promicanje građanske odgovornosti (Blažević Simić,

2011.; Spajić-Vrkaš, 2014.). U tom kontekstu u Hrvatskoj su interkulturalni odgoj, europska dimenzija obrazovanja, ljudska prava, socijalna i građanska kompetencija, kulturna svijest i izražavanje prepoznati kao važne sastavnice obrazovanja te uključeni (u različitim oblicima) u školski kurikulum (npr. Nacionalni okvirni kurikulum, 2010.). Također, Hrvatski normativni okvir zaštite manjinskih prava, posebno obrazovnih, istaknut je kao pozitivan primjer u kontekstu drugih zemalja Europske unije (Čorkalo Biruški i sur., 2020.) iako su potrebna daljnja istraživanja njegove primjene u praksi. Temeljem rezultata ovog istraživanja nazire se da bi se ta uloga škole u promicanju pozitivnog općeg stava prema manjinama mogla u dovoljnoj mjeri ostvariti kroz obrazovne prakse i nastavne sadržaje o ljudskim pravima, različitim kulturnim nasljeđima i međukulturnom razumijevanju, a ne isključivo kroz provođenje školskih aktivnosti kojima se ostvaruje međukulturni kontakt (npr. putovanja).

4.1. Zaključak

Istraživanjem je utvrđen uglavnom pozitivan stav prema manjinama kod hrvatskih srednjoškolaca, uz iznimku stavova prema Romima, koji su u prosjeku bili neutralni. Također, istaknuta je relevantnost multikulturene izloženosti, koja je gotovo polovinu varijance dijelila s kulturnom otvorenosti te se pokazala najboljim prediktorom općeg stava o nacionalnim manjinama. Stoga i ovo istraživanje pruža argumente u prilog važnosti uključivanja multikulturnih sadržaja u obrazovni sustav s ciljem prihvaćanja različitosti, a time i razvoja harmoničnog društva i socijalne kohezije.

4.2. Ograničenja i smjernice za buduća istraživanja

Prilikom navođenja i interpretacije rezultata potrebno je imati na umu kako se radi o korelacijskom istraživanju za koje su podaci prikupljeni na prigodnim uzorcima mladih, zbog čega je za valjanu generalizaciju ovih rezultata na mlade poželjno provesti daljnja istraživanja. Također, potrebno je naglasiti kako se osim brojnosti grupe (manjina – većina) i ostale karakteristike grupa (npr. status, kultura i povijest) manifestiraju u nalazima. Stoga je prilikom usporedbe rezultata raznih istraživanja stavova prema etničkim grupama u Hrvatskoj potrebno uzeti u obzir vrijeme i lokaciju provođenja istraživanja zbog razine uključenosti određenih etničkih skupina u ratna zbivanja na određenim područjima Hrvatske (vidi Babić i Škiljan, 2019.; Čorkalo Biruški i sur., 2019.), ali i voditi računa o aktualnim političkim odnosima među susjednim državama. Dodatno, u obzir bi valjalo uzeti i druge potencijalno relevantne čimbenike poput percipiranog postojanja zajedničkih ciljeva ili jednakog statusa (Pettigrew i Tropp, 2006.). Ipak, rezultati ovog istraživanja pružaju vrijedan doprinos u vidu čimbenika na koje bi se buduća istraživanja mogla usmjeriti. S obzirom na utvrđene razlike u međugeneracijskim stavovima (npr. Čačić-Kumpes i sur., 2014.), kao i utvrđene razlike među stavovima pripadnika manjina i većina (npr. Teney, 2011.) u budućim istraživa-

njima bilo bi interesantno uz stavove djece istodobno ispitati i stavove roditelja kao i pripadnika manjina i većine u Hrvatskoj. Kako bi se dobio sveobuhvatniji uvid u razinu uključenosti škole u oblikovanje međugrupnih stavova i ponašanja učenika poželjno bi bilo ispitati i stavove nastavnika, ali i analizirati način i intenzitet implementacije školskih programa i aktivnosti usmjerenih na kulturnu različitost. Također, važno je napomenuti da je ovo istraživanje bilo usmjereno na utvrđivanje odrednica stavova o manjinama te je za valjanu generalizaciju rezultata na ponašanja također poželjno ovaj nacrt dopuniti mjerama ponašanja prema članovima različitih manjinskih grupa.

Literatura

1. Alexander, J. C. (2004). Toward a Theory of Cultural Trauma, in: Alexander J. C.; Eyerman, R.; Giesen, B.; Smelser N. J.; Sztompka, P. (Eds.). *Cultural Trauma and Collective Identity* (85-109). Berkeley: University of California Press.
3. Altemeyer, B. (1988). *Enemies of freedom*. San Francisco: Jossey-Bass.
4. Ariely, G. (2017). Global identification; xeno - phobia and globalisation: A cross-national exploration. *International Journal of Psychology*, 52 (S1): 87-96.
5. Aytug, Z. G.; Kern, M. C. and Dilchert, S. (2018a). Multicultural experience: Development and validation of a multidimensional scale. *International Journal of Intercultural Relations*, 65: 1-16.
6. Aytug, Z. G.; Rua, T.; Brazeal, D. V.; Almaraz, J. A.; González, C. B. (2018b). A socio-cultural approach to multicultural experience: Why interactions matter for creative thinking; but exposures don't. *International Journal of Intercultural Relations*, 64: 29-42.
7. Babić, D. i Škiljan, F. (2019). Obrazovanje nacionalnih manjina u Hrvatskoj: usporedba socijalističkog poretka i višestranačke demokracije. *Historijski zbornik*, 2: 373-403.
8. Banovac, B. (2009). Imagining the Others—Dynamics of Conflict and Peace in Multiethnic Areas in Croatia. *Revija za sociologiju*, 40 (3-4): 183-209.
9. Banovac, B. i Boneta, Ž. (2006). Etnička distanca i socijalna (dez)integracija lokalnih zajednica. *Revija za sociologiju*, 37 (1-2): 21-46.
10. Beck, P. A. and Jennings, M. K. (1991). Family traditions; political periods; and the development of partisan orientations; *Journal of Politics*, 53 (3): 742-763.
11. Bekerman, Z. (2004). Potential and limitations of multicultural education in conflict-ridden areas: Bilingual Palestinian-Jewish schools in Israel. *Teachers College Record*, 106 (3): 574-610.
12. Benčić, A. (2015). *Socijalna konstrukcija kolektivnih sjećanja na Domovinski rat* (doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet.
13. Berry, J. W. (2008). Globalisation and acculturation. *International Journal of Intercultural Relations*, 32 (4): 328-336.
14. Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. London: Sage.
15. Blažević Simić, A. (2011). Socijalna distanca hrvatskih srednjoškolaca prema etničkim i vjerskim skupinama. *Pedagoška istraživanja*, 8 (1): 153-168.

16. Brown, C. S. (2017). School context influences the ethnic identity development of immigrant children in middle childhood. *Social Development*, 26 (4): 797-812.
17. Brug, P. i Verkuyten, M. (2007). Dealing with cultural diversity: The endorsement of societal models among ethnic minority and majority youth in the Netherlands. *Youth and Society*, 39 (1): 112-131.
18. Buterina Mičić, M. (2019). Quality of School Life in Primary School: Students' Perception. *Pedagogika*, 134 (2): 135-150.
19. Byrd, C. M. (2017). The complexity of school racial climate: Reliability and validity of a new measure for secondary students. *British Journal of Educational Psychology*, 87 (4): 700-721.
20. Crisp, R. J. and Turner, R. N. (2009). Can imagined interactions produce positive perceptions? Reducing prejudice through simulated social contact. *American Psychologist*, 64: 231-240.
21. Čačić-Kumpes, J.; Gregurović, M. i Kumpes, J. (2014). Generacijske razlike u odnosu prema etničkoj različitosti: stavovi hrvatskih srednjoškolaca i njihovih roditelja. *Revija za sociologiju*, 44 (3): 235-285.
22. Čačić-Kumpes, J.; Gregurović, S. i Kumpes, J. (2012). Migracija; integracija i stavovi prema imigrantima u Hrvatskoj; *Revija za sociologiju*, 42 (3): 305-336.
23. Čorkalo Biruški, D. i Ajduković, D. (2008). Stavovi učenika; roditelja i nastavnika prema školovanju: što se promijenilo tijekom šest godina u Vukovaru? *Migracijske i etničke teme*, 24 (3): 189-216.
24. Čorkalo Biruški, D. and Ajduković, D. (2012a). Parallel worlds of divided community: Time does not make much difference, in: Simić, O.; Volčić, Z. and Philpot, C. R. (Eds.). *Peace psychology in the Balkans: Dealing with a violent past while building peace*. New York: Springer, 177-198.
25. Čorkalo Biruški, D. i Ajduković, D. (2012b). *Škola kao prostor socijalne integracije djece i mladih u Vukovaru*. Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.
26. Čorkalo Biruški, D. i Ajduković, D. (2012c). Što određuje međuetničke stavove u podijeljenoj zajednici? *Društvena istraživanja*, 21 (4): 901-921.
27. Čorkalo Biruški, D.; Jelić, M.; Ivanec, T. P.; Pehar, L.; Uzelac, E.; Rebernjak, B. i Kapović, I. (2019). *Obrazovanje nacionalnih manjina i međuetnički stavovi u Hrvatskoj. Stanje, izazovi, perspektive*. Friedrich-Ebert-Stiftung: Zagreb.
28. Čorkalo Biruški, D.; Pehar, L.; Jelić, M.; Ivanec, T. P.; Tomašić Humer, J. (2020). Obrazovni izbori i stavovi prema multikulturalizmu i asimilacionizmu većine i manjine u četiri hrvatske višetničke zajednice. *Društvena istraživanja*, 29 (1): 23-47.
29. Čorkalo, D. and Kamenov, Ž. (2003). National identity and social distance: Does in-group loyalty lead to outgroup hostility? *Review of Psychology*, 10: 85-94.
30. Džambazovič, R. and Gerbery, D. (2021). Global Cultural Identity Among Young People in Slovakia. *Slovenský národopis*, 69 (3): 359-380.

31. Eid, M.; Geiser, C.; Koch, T.; Heene, M. (2017). Anomalous results in G-factor models: Explanations and alternatives. *Psychological methods*, 22 (3): 541-562.
32. Feddes, A. R.; Noack, P. and Rutland, A. (2009). Direct and extended friendship effects on minority and majority children's intergroup attitudes: A longitudinal study. *Child Development*, 80: 377-390.
33. Fekete, L. (2014). Europe against the Roma. *Race and Class*, 55 (3): 60-70.
34. Ferguson, G. M. and Bornstein, M. H. (2012). Re mote acculturation: The 'Americanization' of Jamaican islanders. *International Journal of Behavioral Development*, 36 (3): 167- 177.
35. Fischer, R. and Derham, C. (2016). Is in-group bias culture-dependent? A meta-analysis across 18 societies. *SpringerPlus*, 5 (1): 1-9.
36. Gallová Kriglerová, E. and Kadlečiková, J. (2009). *Cultural diversity and its perception by elementary school students in Slovakia*. Bratislava: Open Society Foundation.
37. Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts and London.
38. Green, E. G. T. and Staerklé, C. (2013). Migration and multiculturalism, in: Huddy, L.; Sears, D. O. and Levy, J. S. (Eds.). *Oxford handbook of political psychology*. Oxford: Oxford University Press, 852-889.
39. Guimond, S.; Sablonnière, R. D. and Nugier, A. (2014). Living in a multicultural world: Intergroup ideologies and the societal context of intergroup relations. *European Review of Social Psychology*, 25 (1): 142-188.
40. Gvozdanić, A.; Ilišin, V.; Adamović, M.; Potočnik, D.; Baketa, N.; Kovačić, M. (2019). *Istraživanje mladih u Hrvatskoj 2018./2019*. Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.
41. Hage, G. and Bennett, T. (2008). Analysing multiculturalism today, in: Bennett, T. and Frow, J. (Eds.). *The SAGE handbook of cultural analysis*. Los Angeles: SAGE, 488-509.
42. Hrvatić, N. (2004). Romi u Hrvatskoj: Od migracija do interkulturalnih odnosa. *Migracijske i etničke teme*, 20 (4): 367-385.
43. Jelić, M.; Čorkalo Biruški, D. i Ajduković, D. (2014). Ideološki stavovi većinske grupe u dvije višetetničke sredine. *Revija za socijalnu politiku*, 21 (1): 19-41.
44. Jorgensen, T. D.; Pornprasertmanit, S.; Schoemann, A. M.; Rosseel, Y. (2020). *semTools: Useful tools for structural equation modeling*. [R package version 2.1.6]. 0.5-3. <https://CRAN.R-project.org/package=semTools>
45. Kalanj, R. (1995). Kulturna tranzicija. *Revija za sociologiju*, 26 (3-4): 231-240.
46. Kalmárová, V.; Láštiová, B.; Findor, A.; Hruška, M. (2017). *What educational factors are related to the attitudes of Slovak high school students towards minorities? Research report*. Bratislava: ŠŠI; ÚVSK SAV; FSEV UK.
47. Kline, R. B. (2015). *Principles and practice of structural equation modeling*. Guilford publications.
48. Köhler, H.; Weber, S.; Brese, F.; Schulz, W.; Carstens, R. (Eds.) (2018). *ICCS 2016 User Guide for the International Database. International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA)*; (Appendix A; str. 135).

49. Križanec, T. i Čorkalo Biruški, D. (2009). Prediktori nacionalizma i kozmopolitizma: doprinos nekih sociodemografskih obilježja, ideološke samoidentifikacije i individualizma/kolektivizma na uzorku studenata i njihovih roditelja. *Migracijske i etničke teme*, 25 (1-2): 7-33.
50. Krnić, R.; Perasović, B i Vukušić, D. (2020). *Country-based report on cultural literacy practices in formal education. Izvješće.*
51. Lai, K. (2018). Estimating standardized SEM parameters given nonnormal data and incorrect model: Methods and comparison. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 25 (4): 600-620.
52. Maldini, P. (2006). Obnovljena religioznost i demokratizacija hrvatskog društva. *Društvena istraživanja*, 15 (86): 1105-1125.
53. Mrakovčić, M. (2015). Etnonacionalizam, društvena (dez)integracija i pozicioniranje spram etnički „drugih“ u višetničkim područjima Hrvatske. *Revija za sociologiju*, 45 (1): 5-35.
54. *Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje (2010)*. Zagreb: MZOŠ.
55. Ott, K.; Bronić, M. i Stanić, B. (2018). Budget outturns of Croatian municipalities, cities and counties for 2017. *Newsletter: Institute for Public Finances*, 19 (116): 1-16.
56. Pettigrew, T. F. and Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90: 751-783.
57. Pettigrew, T. F. and Tropp, L. R. (2008). How does inter-group contact reduce prejudice: Meta-analytic tests of three moderators. *European Journal of Social Psychology*, 36: 922-934.
58. Pokrajac, A. (1993). *Odnos empatije i izbora stila rješavanja interpersonalnih konflikata*. Master thesis; Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
59. R Core Team (2022). *R: A Language and Environment for Statistical Computing*. Vienna: R Foundation for Statistical Computing.
60. Rattan, A. and Ambady, N. (2013). Diversity ideologies and intergroup relations: An examination of colourblindness and multiculturalism. *European Journal of Social Psychology*, 43: 12-21.
61. Reay, D. (2010). Identity Marking in Schools and Classrooms, in: Mohanty, C. T. and Wetherell, M. (Eds.). *The SAGE Handbook of Identities*. London: Sage, 277-294.
62. Revelle, W. (2021). *psych: Procedures for Personality and Psychological Research* [R package version 2.1.6]. Northwestern University; Evanston; Illinois; USA.
63. Rosseel, Y. (2012). lavaan: An R Package for Structural Equation Modeling. *Journal of Statistical Software*, 48 (2): 1-36.
64. Rutland, A.; Abrams, D. and Levy, S. (2007). Extending the conversation: Transdisciplinary approaches to social identity and intergroup attitudes in children and adolescents. *International Journal of Behavioral Development*, 31: 417-418.

65. Sabalić, J. (2017). *Stavovi mladih prema imigrantima na primjeru učenika i učenica završnih razreda srednjih škola u Zadru*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zadru.
66. Schiappa, E.; Gregg, P. B. and Hewes, D. E. (2005). The parasocial contact hypothesis. *Communication Monographs*, 72: 92-115.
67. Schmid, K.; Hewstone, M.; Küpper, B.; Zick, A.; Wagner, U. (2012). Secondary Transfer Effects of Intergroup Contact A Cross-National Comparison in Europe. *Social Psychology Quarterly*, 75 (1): 28-51.
68. Sekulić, D. (2011). Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promjena. *Politička misao: časopis za politologiju*, 48 (3): 35-64.
69. Skokandić, L. i Čorkalo Biruški, D. (2018). Odrednice predrasuda prema nacionalnim manjinama: provjera uloge različitih oblika nacionalne vezanosti. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 27 (1): 109-131.
70. Spajić-Vrkaš, V. (2014). Kulturne razlike; građanstvo i obrazovanje za interkulturalni dijalog, u: Hrvatić, N. (Ur.). *Interkulturalno obrazovanje i europske vrijednosti*. Odsjek za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Visoka škola za menadžment u turizmu i informatici u Virovitici.
71. Tajfel, H. and Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup relations, in: Austin, W. G. and Worchel, S. (Eds.). *Psychology of intergroup relations*. Monterey, CA: Brooks-Cole, 33-48.
72. Teney, C. (2011). Endorsement of assimilationism among ethnic minority and majority youth in a multination – multiethnic context: The case of Brussels. *European Sociological Review*, 27 (2): 212-230.
73. Tropp, L. R. and Pettigrew, T. F. (2005). Relationships between intergroup contact and prejudice among minority and majority status groups. *Psychological Science*, 16 (12): 951-957.
74. Tropp, L. R. and Prenovost, M. (2008). The role of intergroup contact in predicting children's inter-ethnic attitudes: Evidence from meta-analytic and field studies, in: Levy, S. L. and Killen, M. (Eds.). *Intergroup attitudes and relations in childhood through adulthood*. New York: Oxford University Press, 236-248.
75. Turner, R. N.; Voci, A. and Hewstone, M. (2007). Reducing explicit and implicit outgroup prejudice via direct and extended contact: The mediating role of self-disclosure and intergroup anxiety. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93: 369-388.
76. Türken, S. and Rudmin, F. W. (2013). On psychological effects of globalization: Development of a scale of global identity. *Psychology and Society*, 5 (2): 63-89.
77. Verkuyten, M. (2005.). Ethnic group identification and group evaluation among minority and majority groups: Testing the multiculturalism hypothesis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88 (1): 121-138.
78. Verkuyten, M. i Thijs, J. (2002). Racist victimization among children in the Netherlands: The effect of ethnic group and school. *Ethnic and Racial Studies*, 25 (2): 310-331.

79. Wickham, H. (2016). *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis* (2nd ed.). New York; NY: Springer-Verlag.
80. Wilson-Daily, A. E.; Kimmelmeier, M. and Prats, J. (2018). Intergroup contact versus conflict in Catalan high schools: A multilevel analysis of adolescent attitudes toward immigration and diversity. *International Journal of Intercultural Relations*, 64: 12-28.
81. Zhou, S.; Page-Gould, E.; Aron, A.; Moyer, A.; Hewstone, M. (2019). The extended contact hypothesis: A meta-analysis on 20 years of research. *Personality and Social Psychology Review*, 23 (2): 132-160.
82. Žeželj, I.; Ioannou, M.; Franc, R.; Psaltis, C.; Martinovic, B. (2017). The role of inter-ethnic online friendships in prejudice reduction in post-conflict societies: Evidence from Serbia, Croatia and Cyprus. *Computers in Human Behavior*, 76: 386-395.
83. Žunec, O.; Kardov, K.; Kulenović, T.; Penzar, D.; Rodik, P.; Srbljinović, A. (2002). Etnička mobilizacija i etnički sukob: dva izvorna modela, in: Klarić, D. P.; Penzar, D. i Srbljinović, A. (Ur.). *Formalni modeli društvenih sukoba*. Zagreb: FF press, 189-205.

Croatian High School Pupils' Attitudes towards Ethnic Minorities: The Role of Multiculturalism, Social Identity and School

Tomislav Pavlović

Institute of Social Science Ivo Pilar, Zagreb, Croatia
e-mail: tomislav.pavlovic@pilar.hr

Ines Sučić

Institute of Social Science Ivo Pilar, Zagreb, Croatia
e-mail: ines.sucic@pilar.hr

Marina Maglić

Institute of Social Science Ivo Pilar, Zagreb, Croatia
e-mail: marina.maglic@pilar.hr

Abstract

Amid digitalization, geopolitical turmoil, and migrations in Europe, the effects of sociocultural context (especially cultural globalization) on attitudes and behaviours have become emphasized more than ever. Young people are susceptible to (multi)cultural influences to which they are exposed on a daily basis due to intensive involvement in contemporary social events and characteristics of their developmental period. Exposure to and participation in various multicultural elements, and nationalism and cultural openness substantially affect their attitudes, relationships, and behaviours towards other groups, as well as their intercultural competencies. The school environment plays an important and active socialization role in shaping the social identity of adolescents, creating a normative environment that has the potential to promote cultural openness via educational activities. Therefore, the first goal of our study was to explore the attitudes towards minorities, multicultural exposure and contact, and nationalism cultural openness of adolescents, while the second goal was to evaluate the relationships between multicultural exposure and contact, and nationalism and cultural openness, taking into account sociodemographic characteristics of adolescents, as well as characteristics of schools and communities deemed potentially relevant for intergroup relationships. The study was conducted within the CHIEF project on a sample of 2,134 adolescents (57% female) from 28 Croatian secondary schools. Adolescents have exhibited positive general attitudes toward minorities. The quantity of their self-reported multicultural contacts was low, while the levels of multicultural exposure, nationalism and cultural openness were moderate. The possibilities of learning about human rights and national identity within the secondary school curriculum were perceived as moderate. Regression analyses conducted within the context of structural equation modelling have confirmed the relevance of cultural openness, nationalism, perception of the presence of different contents in education, gender, and socioeconomic status of the community in determining the general attitudes towards minorities. Multicultural contacts did not provide an independent contribution to the prediction of general attitudes towards minorities when controlled for multicultural exposure.

Key words: multiculturalism, nationalism, cultural openness, minorities, adolescents, school.